

עיונים בסיפורי ש"י עגנון

מדריך למורה

בבית הספר הממלכתי והממלכתי דתי

משרד החינוך והתרבות האגף לתכניות לימודים ירושלים התשמ"ו

"מעלות" הוצאת ספרים בע"מ

הבא להורות סיפורי חסידים של עגנון במסגרת בית-הספר, בין החילוני ובין הדתי, חייב לתת את דעתו על שאלה יסודיות: כיצד יתייחס אל תכלית השמעתם המקורית באוזני קהל של חסידים? מן המפורסמות הוא, שתכלית זאת הייתה "לעורר את התלמידים לכך שידבקו בדרכי השם יתברך."¹ אבל החינוך החילוני המודרני יגלה בוודאי ספקנות לפחות באשר לניסוחה של תכלית זו, ואילו החינוך הדתי יצטרך לשאול את עצמו לפחות על הדרך הראויה להשגתה, שהרי השמעת סיפורי חסידים באוזני ילדים צריכה להביא בחשבון שילדים, ולו גם דתיים, עדיין אינם קהל של חסידים.

על המורה המחליט להורות סיפורים כגון אלה להיות מודע לבעיות שלפניו. לאחר שהחליט שההוראה כדאית משום ערכם (המוסרי, הדתי, הספרותי, ההיסטורי וכיו"ב) של הסיפורים, יהא עליו לשקול כיצד יועלה ערך זה בלי שהקושי שצוין יחבל בהוראתו. אך תהא הדגשתו אשר תהיה, הוא לא יוכל להתעלם מה"לקח" החסידי המשוקע בסיפורים אלה. אפילו במסגרת של הוראה תיכונית, כאשר תשומת הלב עשויה להיות נתונה להדגשת היסוד הספרותי שבסיפורים, יהא זה משגה להתעלם מהמגמה המוסרנית-הדידקטית של סיפורים דמויי מעשיות חסידיות,² שהרי מגמה זו היא מגוף ענייני ומבנהו הספרותי של הסיפור החסידי. משום כך על המורה לשאול את עצמו, למן הרגע שהחליט על הוראת הסיפורים, כיצד יקרב את ה"לקח" הפנימי הזה אל תלמידיו.

אין ספק שהוראה לוואי עשויה לעזור במאוד, שכן היא עשויה ליצור איזו "הכשרת לבבות", כדי שהתלמידים יהיו מסוגלים להתקרב אל עולמם הרוחני של הבעש"ט ותלמידיו. קפיצה מידית מעולמם היום-יומי של תלמידיו אל תוכם של הסיפורים עשויה להזיק, שכן, גם במקרה הטוב, כשעולם החסידות לא יעורר התנגדות או צחוק, הוא עשוי להיתפס כאנקדוטה שמיד לאחר קליטתה היא חדלה למעשה להתקיים.

הוראת לוואי עשויה לכלול עניינים שונים, כגון לימוד פרק בהיסטוריה של החסידות ותוך כדי כך קריאת פרקים מונוגרפיים על הבעש"ט.³ המורה עשוי להסתייע במבוא

1 עיין בקטעים מתוך "אורו של משיח" ו"מעשיות", המובאים בהמשך.

2 נציין לפחות אותן מטבעות לשון הרווחות, למשל, במעשיות שבספר "שבחי הבעש"ט", המופיעות גם ב"סיפורים נאים על ר' ישראל בעש"ט" של עגנון: "מעשה", "פעם אחת", "שמעתי מפי" וכו' (עיין בפתחות ובסיומם של הסיפורים הנדונים).

3 מצויים ספרים רבים שיוכלו לסייע בעניין זה. לנוחיות המורה אמליץ על ספרו של ד"ר ש"א הורודצקי, "החסידות והחסידים", דביר,

של מרטין בובר לספרו "אור הגנוז"⁴ תצלום של דף אחד או שניים מתוך הספר "שבחי הבעש"ט"⁵ והעברתו בין התלמידים עשויים להקנות לתלמידים תחושה חזותית של מוצג חי. הם יבינו, בלא הסברים עיוניים מייגעים, כיצד "נראית" מעשיה על הבעש"ט. כשידובר לאחר מכן על צדם הספרותי של סיפורי עגנון, יוכלו התלמידים להשוות מטבעות לשון החוזרות פה ושם. ובדיון מעמיק יותר הם יוכלו לעמוד גם על השוני בין שני דרכי הסיפור, ומתוך כך אולי אף יבחינו באלמנטים של סגנון (סטיליזציה) בסיפורי עגנון.

הדרך הטובה ביותר לעמת את סיפורי עגנון הנדונים עם מקורות קדומים הייתה יכולה להיות הצגתם מול סיפורי חסידים מקוריים הקרובים אליהם מבחינת עניינם. ברם חסידים בידינו מפתחות מסודרים שיפגישונו עם סיפורים חסידיים מסוג זה. קיימת גם אפשרות של עימות חלקי עם צורה ספרותית קדומה או עם מקור ספרותי שהמספר עשה בו שימוש. גם עימות כזה יעמידנו על דרכו המיוחדת.⁶

עניין אחר שמן הראוי לתת עליו את הדעת נוגע לגישת היסוד החסידית ביחס לסיפורי מעשיות חסידיות. כוונתנו לאותה גישה המצויה מלכתחילה בלבוש מושגי במקורות חסידיים מובאים על ידי עגנון. הבנת הגישה המועלית במקורות אלה עשויה להאיר את מגמתם של סיפורים חסידיים, ועם זאת היא עשויה גם לעזור למורה כהוראת לוואי מהסוג האמור, שכן המקורות מסבים את תשומת לבנו אל אותו "לקח" חסידי. לצורך זה נביא מובאות אחדות מתוך דברים שמביא עגנון בספר "ספריהם של צדיקים, מאה סיפורים ואחד"⁷ (ותוך כדי הבאת מובאות אלה נדגיש את העשוי לסייע בידינו). מובן שמובאות אלה אינן באות אלא כדי לסייע, שכן בראש ובראשונה יש לבדוק בכל סיפור מחדש, מה משתמע ממנו לגבי גישת המספר, כפי שננסה לעשות בניתוח הסיפורים עצמם.

4 מרטין בובר, "אור הגנוז", הוצאת שוקן, תשי"ח.

5 "שבחי הבעש"ט", ערוך ומסודר בצירוף מבוא והערות, מאת ש"א הורודצקי, דביר, ת"א התשכ"ח.

6 ברצוני להצביע, למשל, על כתב-יד של עגנון, שהראה לי מר רפאל וייזר, עובד המחלקה לכתבי-יד וארכיונים בבית הספרים הלאומי. כתב יד זה אינו אלא העתקה בשינויים קלים של סיפור חסידי מקורי מהספר "קהל חסידים", דף י"ד, עמ' א' (דף י"ח, עמ' א' - ב', דפוס לבוב, תש"ד). השינוי הבולט שעגנון הכניס הוא מתן השם "גילוי אליהו" לסיפור. סיפור חסידי זה הועתק על ידי עגנון במסגרת אנתולוגיה שהכין על הבעש"ט. הסיפור מובא להלן, בעמ' 30. מר וייזר הצביע בצדק (בהרצאתו בקונגרס למדעי היהדות, תשל"ג) על קרבת הזמן שהיתה בין העתקה זו לבין חיבור הסיפור החדש של עגנון, שנקרא אף הוא "גילוי אליהו", שכן המקור החסידי היה בוודאי גירוי לסיפור החדש. מן הראוי לציין שמר וייזר ראה בסיפורו של עגנון מעין פרודיה על סיפור חסידי. בניגוד לכך יצביע הניתוח שלהלן על מעשה סיגנון מכוון.

7 "ספריהם של צדיקים, מאה סיפורים ואחד", על ספריהם של תלמידי הבעש"ט ז"ל ושל תלמידי תלמידיו, הוצאת שוקן, תשכ"א.

הצדיק ר' יצחק מנשחז ז"ל היה אומר, אומר היה אבלי מורי זכר צדיק לברכה, אני אלני מחשיב אותם סיפורי מעשיות שמספרים על צדיקים, שמעשיות הרבה בדויות הן ומעורבבות בטעויות, חוץ מן המעשיות שמספרים על הבעש"ט זכרנו לברכה, שאפילו לא היה המעשה בפועל ממש, היה בכוחו של הבעש"ט לפעול הכול. ושמעתי מר' צבי מאיר רבינוביץ בשם זקנו הקדוש בעל תפארת שלמה, מי שמאמין בסיפורים שבשכחי הבעש"ט הוא טיפש, מי שמכחיש בסיפורים שבשכחי הבעש"ט הוא אפיקורס.

ההדגשה הראשונה כאן היא על הרעיון, שכוחן ואמיתותן של מעשיות הבעש"ט הוא בהתכוונותן למה שעשוי היה שיקרה, גם אם לא קרה בפועל ממש. אם נרצה, הרי זה רעיון עתיק, המופיע עוד אצל אריסטו, כשהוא מבחין בין ההיסטורי לבין הפיוטי.⁹ רעיון זה מן הדין שיופיע לא רק בדיון על מעשיות על הבעש"ט, אלא בכל דיון על ה"אמת" שבספרות, החל ברמה הנמוכה שבה ילדים שואלים "האם הדברים באמת התרחשו?", והמשך ברמה גבוהה יותר, כגון זו שמדברים בה על היחס שבין הספרות לבין החיים, כשמעלים את מושג ה"מימזיס" או ה"ריאליזם" וכדומה.

מובן שבהקשר של המעשייה הנדונה מחשיב ר' יצחק מנשחז את המעשיות על הבעש"ט בלבד, שהרי נקודת המבט שלו אינה של קורא ספרות, אלא של חסיד. אבל בכיתה ניתן להדגיש את חשיבותם של סיפורים, הבאה להם לא משום שהמעשים היו בפועל ממש, אלא משום שיש בהם גרעין של ממשות כלשהי.

ההדגשה השנייה בקטע המובא היא, שהסיפורים על הבעש"ט אינם מובאים כדי שייאמנו או יוכחשו כמציאות ריאלית, אלא כדי ששומעיהם ידבקו במודל של מה שעשוי היה להיות. זוהי נקודת ראות של חסיד, אבל נראה שהיא אף נקודת ראותו של המספר ברבים מן הסיפורים על הבעש"ט.

2. מתוך הקטע "אורו של משיח"¹⁰

ר' נחמן מברסלב אמר, על-ידי סיפורי מעשיות של צדיקים ממשיכים אורו של משיח בעולם ודוחין הרבה חושך וצרות מן העולם.

3. מתוך הקטע "פנחם של סיפורי מעשיות"¹¹

ר' נחמן מברסלב היה אומר, עיקר התעוררותו לעבודת השם יתברך באה לו על ידי סיפורי מעשיות של צדיקים, שבבית אביו היו מצויים כל הצדיקים שהיו

8 שם, עמ' ז"ג.

9 אריסטו, "פואטיקה", פרק ט'.

10 "ספריהם של צדיקים" עמ' מ"ז (ראה לעיל הערה 7).

11 שם, שם.

באים למיזיבוז, מקומו של הבעש"ט, ורובם ככולם היו מתאכסנים בבית אביו והיו מספרים במעשיהם של צדיקים, והוא היה שומע, ועל-ידי זה היה לבו מתעורר להדבק בדרכי השם יתברך, עד שזכה למה שזכה.

4. מתוך הקטע "מעשיות"¹²

מובא בספר דגל מחנה אפרים של הרב הצדיק ר' משה חיים אפרים, נכדו של רבנו ר' ישראל בעל-שם-טוב, שמעתי וראיתי את אדוני אבי וזקני זיכרוננו לחיי העולם הבא, שהיה מספר מעשיות ודברים חיצוניים, ובהם היה עובד ה' בחכמתו הזכה והטהורה.

שלושת הקטעים שהבאנו משמשים כעין כתב אפולוגטיקה על קיומם של "סיפורי מעשיות של צדיקים". באחרון שבהן משמש השם "מעשיות" מושג נרדף ל"דברים חיצוניים", ומתוך כך מתברר מדוע היה צורך לסנגר על קיומן של ה"מעשיות". עיקר הסנגוריה נסבה על היותן מעוררות את שומעיהן "להדבק בדרכי השם יתברך".

מן הראוי לזכור זאת בקראנו את סיפורי עגנון על הבעש"ט, שכן לפחות הגיבורים שבשם מובאות המעשיות על ידי עגנון אמורים לבטא תפיסה שהיא בתחום הווייתם הרוחנית. העובדה שהסיפורים שידונו מופיעים בשם של אישים חסידיים אותנטיים, גם כשמאחוריהם ניצב המספר, נותנת מקום לחשוב, שתפיסתם לגבי התכלית המוסרית של סיפוריהם היא גורם ספרותי מכוון, ויש להתחשב בו.

5. מתוך הקטע "לפי השעה"¹³

פעם אחת סיפרו לפני הרב הצדיק ר' דוד משה מטשורטקוב סיפור אחד שהיה אביו הצדיק מרוזין מספר אותו הסיפור פעם בסגנון זה ופעם בסגנון זה. אמר אותו צדיק, סיפור מעשיות שהצדיקים מספרים הם לפי הצורך של אותה השעה. ואף הוא היה מספר סיפור אחד בשינויים.

בקטע זה מובא הסברו של הצדיק לשינויי ה"סגנון" ול"שינויים" האחרים החלים באותו הסיפור. התירוץ הוא, שה"צורך" ו"השעה" עשויים לשנות סגנון. אבל עם זאת מודגש, שעל אף השינויים היה הסיפור "אחד".

12 שם, שם.

13 שם, עמ' נ'.

בדוננו בסיפורים שלפנינו, המאוחדים בכותרת "סיפורים על הבעש"ט", מן הדין שנשאל: מה הוא אותו "סיפור אחד" החוזר, על אף השינויים העלילתיים, מסיפור אחד למשנהו? מה הוא אותו גרעין אשר בלעדיו יאבדו סיפורי המעשיות הללו את ליחודם? גרעין זה עשוי להיות השקפת חסידיית, צורה ספרותית קבועה, מגמה נסתרת של המספר הניכרת בדרכי העיבוד שלו, צירוף כל אלה וכיוצא בזה. בכל מקרה, המאמץ לחשוף "אחדות" זו כדאי.

שני הסיפורים, "מה גרם לו לבעש"ט שנתפרסם בעולם" ו"גילוי אליהו", מופיעים בקובץ הסיפורים "סיפורים נאים של ר' ישראל בעל-שם-טוב".¹⁴ בשניהם כאחד ניכר רצון המספר להביא את הדברים משמם של חסידים אותנטיים. עניין זה מתבטא בלשון הסיפור וכן בהזכרת מקורותיו. למשל: בסיום הסיפור "מה גרם לו לבעש"ט שנתפרסם בעולם" נמצא: "כל זה שמעתי מפי החסיד ר' אורי אלכסנדר שיחיה, ואני כתבתי זאת זיכרון בספר."

בסיפור "גילוי אליהו" לא נמצא ליחוס הדברים למקור חסידי המפורש בשמו, אבל נמצא ניסיון לסיים את הסיפור בדרך ההולמת מקור חסידי: "ודבר שלא סיפרנו קודם נספר עכשיו, ר' דויד ור' דויד ור' דויד ור' דויד, אלו ארבעה ר' דויד מבני היכלו של הבעל-שם-טוב כולם באותו מעמד היו, ואף ר' דויד הזקן המגיד מקולומי נזדמן לאותו השבת, ומרוב שמחתו רקד עם כל בני החבורה, בא אותו זקן עני שהיו קוראים לו אליהו הנביא וריקד עמם."

סיום זה, המובא כתוספת לסיפור, עשוי ברוח שונה לחלוטין מכפי שעשוי סיומו האחר של הסיפור, בקטע הקודם (ולכך ייוחד הדיבור בניתוח סיפור זה). הוא מתפקד בסיפור בעיקר לגבי אלה שהעניין האותנטי חשוב בעיניהם ביותר, דהיינו לגבי חסידים שעצם הזכרת שמו של כל אחד מאותם רבנים מעוררת בהם התרגשות.

נמצא, שבכל אחד מן הסיפורים האמורים מתכוון המספר, לפחות במישור המפורש, לעצב סיפורים בדרך שונה מזו הנקוטה בידיו כשהוא מספר משם עצמו. בקטע האחרון ב"האש והעצים", שכותרתו "התנצלות", מביא המספר דברים אחדים על סיפורי החסידים שלו, שיש בהם לחזק אבחנה זו, ועם זאת להעמידנו על עניין נוסף במנגנון מסובך זה: "כאן אומר דבר כנגד עצמי, ניסיון קשה הוא למספר שניתן לו לספר ממה שראו עיניו כשהוא בא לספר סיפורי מעשיות של החסידים וכן כל כיוצא. אבל סומך אני על היחידים שיראו מה בין סיפורי לאותם שכל יד כותבת."

14 הקובץ נדפס ב-1960 בחוברת "מולד" 5-144, ונאסף אחר כך בכרך "האש והעצים" שב"כל כתבי עגנון". שיצא לאור ב-1962. הסיפור "גילוי אליהו" נתפרסם עוד קודם לכן ב"הארץ" (ב-4.4.47), אך חזר והופיע בשינויים ובהרחבות ניכרות בחוברת "מאזנים", בניסן תשכ"ו (1966), ובנוסח קרוב לכך במהדורה מיוחדת של "האש והעצים" שיצאה באותה שנה. המובאות הן על-פי מהדורת 1962.

לפנינו ע
כלל סיפור
בכל זאת,
כך הוא מו
מן הדבריו
בכיתה, אן
אופיה ה
יותר. הו
משיקולי

15 כדי
המור
העמט
דמור
של ס
ממגט
פיקצ
סיפור
ספר

לפנינו עדות מפורשת על אופיים הייחודי של הסיפורים החסידיים, השונה מאופיים של כלל סיפורי עגנון. עם זאת, המשפט האחרון שבפסקה מעורר קושי: נאמר בו שהמספר מצפה בכל זאת, שרישומו האישי יהיה ניכר באותם סיפורי חסידים. יתר על כן: ייתכן שבשל כך הוא מוצא לנכון לגאול את המעשיות החסידיות מהווייתן האנונימית.¹⁵

מן הדברים שהועלו עד כה משתמעות כמה וכמה נקודות אחיזה להוראתם של הסיפורים בכיתה, אך מכיוון שכל סיטואציה כיתתית מכתיבה את דרך התנהגותו של המורה לאור אופייה הייחודי, סבורתני שלא יהיה טעם רב אם אתרכז בהנחיה דידקטית מפורטת ומכוונת יותר. הנחיה מעין זאת עשויה לסייע לעתים, אך היא עלולה גם להכשיל או לעכב מורים משיקולי דעת עצמיים הפתוחים למצב בלתי צפוי.

15 כדי להקל את ההבנה בכיתה בעניין שצוין לאחרונה כדאי להיעזר בדוגמה אחרת: המורה יוכל לחזור ולהזכיר לתלמידיו, מהו היחס שבין הבלדה הספרותית לבלדה העממית (אם תלמידיו כבר למדו בלדות אחדות) ולהשוותו ליחס שבין סיפורים חדשים דמויי סיפורים עתיקים לבין מקורם. יהא עליו להבהיר, שסיפור הנסמך אל תבניתו של סיפור קדום יותר מגלה לקורא איזו מתיחות שבין שתי מגמות. האחת נובעת ממגמת הנאמנות למקור החסידי (גם כאשר לא נמצא מקור מדויק אבל מורגשת בסיפור לפחות פיקציה כאילו יש מקור כזה), והשנייה נובעת ממגמה "ספרותית" של מספר בעל תודעה סיפורית. אבחנה בין שתי המגמות האלה עשויה להבהיר, מהי התכוונות או "עשייה" ספרותית.